

АХБОРОТ АЛМАШИНУВИ МАДАНИЯТИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Д. Муратова

Ташкент давлат транспорт университети доценти

Д. Х. Юлдошева

Ташкент давлат транспорт университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Жамиятнинг барча соҳалари, жумладан, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ижтимоий ҳаёт, фан, санъат ва бошқалар йирик ижтимоий тизимларнинг таркибий элементлари саналади. Ижтимоий тизим бу мураккаб ички тузилишга эга яхлит ва узвий алоқадорликдаги ахборот алмашинуви асосида шаклланган ижтимоий муносабатлар яхлитлигидан таркиб топади.

Калит сўзлар: ахборот, маданият, социология, тузилма, функция.

КИРИШ

«Тизим» сўзи юнонча «systema», яъни ҳар бири алоҳида элемент сифатида амал қилиши мумкин бўлган қисмлардан тузилган ҳамда бирга ҳаракатланувчи яхлитликни англатади. Шу боис тизим – бу бир-бири билан узвий муносабатда бўлган, ўзаро алоқадор элементларнинг бир бутун йиғиндиси.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тизимнинг моҳияти хусусида антик даврдан бошлаб, ҳозирги кунга қадар кўплаб қарашлар илгари суриб келинган. Илм-фанда тизимли ёндашув борасидаги кенг кўламли мунозаралар, XX асрнинг иккинчи чорагидан бошланган ёндашувлар, айниқса, эътиборга лойиқ. Хусусан, XX асрнинг 40-йилларида австриялик биолог ва файласуф Людвиг фон Барталанфининг (1901–1972й) «tizimli ҳаракат» назарияси шаклланди. Олим турли илмий қарашлари асосида «tizimlar умумий назарияси»ни яратишга интилди. Рус мутахассиси В.Дорофеев бу хусусда фикр билдириб: «XX асрнинг 40-йилларида таниқли биолог Людвиг фон Барталанфи тизимли ёндашувни инсонлар томонидан ташқи дунёни идрок қилиш жараёнини англашда энг қулай восита эканлигини исботлади. Зеро, Барталанфи томонидан асосланган тизимли ёндашув инсон

томонидан бутун атроф-муҳит, ташқи дунё билан узлуксиз алоқани ҳис қилишвоситаси сифатида намоён бўлди».

Воқеликка тизимли ёндашув усули нафақат табиий, балки ижтимоий фанларни, хусусан, социологияни ҳам қамраб олди. Зотан, социология–мустақил фан сифатида пайдо бўлгандан буёнжамят ва унда содир бўлаётган ижтимоий жараён ва ҳодисалар моҳиятини теран англашга интилувчи ижобий фандир. Шу боисдан ҳар бир жараён ёки воқелик ижобий моҳият изловчи социология учун ҳам тизимли ёндашув энгмақбул усулдир. Зеро, ҳаётдаги барча жараёнларни англаш, жамиятни яхлиторганизм сифатида тушуниш учун ҳам ўз-ўзини ривожлантирадиган, унинг аъзоларини ўзаро мувозанатда ва алоқадорликда сақлаб туриш салоҳиятига эга бир бутун тизим моҳиятини ифода этади. Бундай бир бутунлик эса айнан тизимли ёндашув сифатида майдонга келди.

Ташқи дунёни идрок қилиш жараёнида кишиларнинг ўзаро муносабати ёки муносабатсизлиги ахборот алмашинувида муҳим роль ўйнайди. Демак, тизимли ёндашувнинг асосида кишилараро социал коммуникациянинг бош элементи бўлган ўзаро ахборот алмашинуви жараёни ётади.

Француз социологи ва файласуфи Э.Дюркгейм тизимнинг ижтимоий моҳиятига аниқлик киритиш мақсадида социал хатти-ҳаракат ҳодисасига ва унинг сабабий эҳтиёжларига эътибор қаратган. Ушбу назариянинг янада ривожланишига замонавий назарий социология асосчиларидан Т.Парсонс ва америкалик социолог Н.Смелзерлар катта ҳисса қўшишган. Хусусан, Т.Парсонс Э.Дюркгейм концепциясини ривожлантириб, «Ижтимоий тизимларнинг тузилмалари дифференциацияси эволюцион хусусият касб этиши» ҳамда «ижтимоий тизимда хатти-ҳаракатлар координациясини»ни асослаб беради.

Т.Парсонснинг муҳим хизмати шундаки у социология фанига «ижтимоий тизим» тушунчасини киритиб, ўзининг 1937 йилда яратган «Социал хатти-ҳаракат структураси» китобида хатти-ҳаракатлар белгиси сифатида қўлланилди. Ўшандан буён ижтимоий тизимлар назарияси умумий социологиянинг янги тармоғи сифатида ривожланиб борди. Т.Парсонснинг фикрича, «Ҳар қандай мавжудлик тизимли фаолият асосида барқарор ижтимоий тузилмани ҳосил қилади». Олимнинг 1951 йилда яратилган «Ижтимоий тизимлар» асарида «тузилма» ва «тизим» бир-бирини тўлдирувчи ҳамда бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайдиган тушунчалар сифатида таърифланади. Бу тушунчалар инсон ва жамият ижтимоий ҳаётининг асосий икки устқурмаси,

яънимуайян шакл ва ўзгарувчан мазмун бирлигини ифода этади. Ўзгарувчан мазмун компонентларидан бири – ижтимоий тизим аъзолари ўртасидаги ўзаро коммуникациягаасосланган ахборот алмашинуви жараёнидир. Шу боис Т.Парсонснинг фикрича, тизим уни шакллантирувчи акторларнинг алоқалари доирасига айланиши ва мустақил ҳолда ривожланиб бориши мумкин.

Т.Парсонс жамиятнинг тараққиётини таъминлашда 4 та элементни: биологик организм, ижтимоий организм (тизим нуқтаи назаридан), шахс ва маданиятнинг ролини алоҳида ажратиб кўрсатади. Уларнинг бир-бири билан функционал боғлиқликда ҳаракатланиши эса, жамиятнинг мажудлигини таъминлайди. Ушбу тўрт элемент ичида шахс ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, у ўз талаб ва эҳтиёжлари, қадриятли мўлжаллари боис, индивидуал хулқ-атворни намоён этади ва шу орқали тизимнинг тартибли ёки тартибсиз ҳаракатланишига сабаб бўлади. Тизимнинг афзаллиги шундаки, жамиятда содир бўлаётган жараёнлар социал воқеликни тартибга солиб туриши орқали барқарорликни таъминлаб, турли социал институтларнинг шаклланишига ҳам туртки беради. Шу тариқа, жамиятнинг ҳар бир элементи ижтимоий тизимнинг таркибий қисмига айланади.

Тизимли ёндашув –билиш жараёнининг универсал воситаси сифатида замонавий мураккаб динамик жараёнларни бир бутунликда англашда тенги йўқ методдир. 1972 йилдаёқ файласуфларнинг : «Ўрганилаётган объектларга тизимли ёндашув ҳозирги вақтда умумилмий тамойил мақомига эга бўлиб бормокда; барча махсус фанлар уларнинг ривожланганлик даражаси ва ички эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда тизимли ёндашувдан фойдаланади»,– деб таъкидланганлиги ушбу ёндашувнинг илм-фан дунёсида оммалашаётганлигининг белгиси эди.

Тузилмали функционализмнинг европача мактаби вакиллари Г.Спенсер, Б.Малиновский, А.Радклифф-Браун ижтимоий тизимларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, тизимнинг самарали функционаллигини таъминлашдаги муаммолар, тизимдоирасида содир бўлаётган ижтимоий ўзаро алоқа ва муносабатларнинг хусусиятлари каби муаммоларни алоҳида ўрганишган. Хусусан, Г.Спенсер жамиятни биологик организмгаўхшатар экан, унинг алоҳида қисмлари (таълим, давлат ва бошқалар)ни тирик организмнинг тана қисмлари (юрак, асаб тизими ва бошқалар) билан солиштиради ва уларнинг ҳар бири яхлит бир бутунликни ташкил этишини исботлайди. Спенсер биологик организмлар каби, жамиятнинг энг оддий шакллари ҳам мураккаб бўлақлардан иборат, деб эътироф этади.

Б.Малиновский ва А.Р.Радклифф-Браунлар «тузилма» ва «функция» тушунчаларининг контент асосларини яратадилар. Бунда муаллифлар «функция» бевосита динамикани англатиши, динамика эса ўз ўрнида тизим эканлиги уқтирилади. Зеро, жамият яхлит тизим сифатида, унинг таркибий қисмлари бир-бири билан яхлитликни ҳосил қилувчи алоқаларўрнатишини талаб этади. Шу боис, Радклифф-Браун ушбу назарияни турли жамиятлар таҳлилида қўллаган олимлардан бири бўлди.

Социология профессори Х.Абельс тизимнинг таркибий элементларини ўрганар экан, элементларни қуйидагича тавсифлайди:

- таркибий элементларнинг тузилмавий алоқаси;
- мақсадга йўналтирилгани;
- таркибий қисмларнинг яхлитликка бўйсундирилгани;
- узоқ муддатли барқарор ва мувозанатланган воқелик;
- атроф-муҳитдаги ўзгарувчанлик ва алоқадорлик каби хусусиятларнинг

йиғиндисидир, деб изоҳлайди. Дарҳақиқат, тизим ўзаро алоқадорликда бўлган бирликларнинг йиғиндиси сифатида уларнинг биргаликда амал қилишидаги мутаносиблигини таъминлайди.

Демак, ижтимоий тизимларга оид дискурслар ижтимоий-гуманитар фанларнинг фундаментал назарияларидан бўлиб, бир томондан, шахслар, кичик гуруҳлар, турли жамоалар ўртасидаги ахборот алмашинуви, алоқалар ва муносабатларни тартибга солиш воситаси сифатида қабул қилинса, иккинчи томондан, уларни илмий ўрганиш усули сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, М. Леске, Г. Редлов, Г.Штилерлар таъбири билан айтаганда, «ижтимоий тизим – бу коммуникациялар мажмуаси»дир.

Кейинчалик ушбу назария Р.Мертон томонидан ҳам ривожлантирилиб, жамиятда юз берувчи турли динамик жараёнларнинг йиғиндиси ва кўп сонли элементларнинг тартибли мажмуидан иборат яхлит тизим эканлигига асосланади. Юқорида қайд этилган олимлар жамият ҳақидаги ҳар қандай маълумотни ижтимоий тизимнинг функционаллик ёки носозлиги нуқтаи назаридан талқин қилиш мумкинлиги масаласида яқдил эканлиги аниқланади. Натижада, мазкур яқдиллик XX асрнинг 50-йилларида социологиядаги йирик мактаблардан бири бўлган–тузилмали функционализм йўналишининг вужудга келишига асос бўлди.

Замонавий босқичда немис социологи Н.Луман «ижтимоий тизим» тушунчасига берилган таърифларни янада такомиллаштирди ва ижтимоий тизим умумий назарияси ва тизимли таҳлил методикаси модернизациясига ҳисса қўшди. Унинг асосий

назарий фикрлари «Ижтимоий тизимлар: умумий назария» (1984) ва «Жамиятнинг жамияти» (1997) каби асарларида ўз аксини топди.

Н.Луманнинг фикрига кўра, тизимни чексиз мураккаб ҳодисалар камраб олиб, тизимларнинг мавжудлиги, элементларнинг ўзаро алоқадорлиги, бошқа тизимларнинг таъсири фаолиятнинг ўзгарувчанлигига асосий сабабдир. Луман тизимдаги тизим ости элементлар ўртасидаги алоқадорликни мураккаб механизм сифатида кўриб, алоқадорлик ҳақиқий танлов, шартли танлов, мажбурий танлов тарздаги механизм орқали амалга оширилиши мумкин дея қайд этади. Тизим мураккабликларини элементларни янгилаш орқали бартараф ёки камайтириш этиш мумкин, деб изоҳлайди. Тизим структурасининг ўзаро мантиқий боғлиқлиги маълум ҳодисанинг барча элементларга таъсири ва шу асосда юз берадиган жараёнлар тизим фаолиятининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Шундай қилиб, социология фанида тизим категорияси таҳлилининг ривожланиши куйидаги 3 босқичда кечди:

биринчи босқичда жамият табиатшунослик нуқтаи назаридан бир хиллиги, ўхшашлиги ёки ҳатто биологик организмга тенг эканлиги билан ажралиб турган. Жамият тирик организм каби бир-бирига боғлиқ ва ўзаро алоқадор қисмлардан ташкил топганлигини эътиборга олиш зарур. Бунда социология фанининг вазифаси – ушбу ўзаро боғлиқликни ўрганишдан иборат. Ушбу босқичда социологлар тизим нафақат ёпиқ ва шунинг учун энтропик, яъни фарқларнинг йўқолишига мойил, балки очиқ, яъни заиф ихоталанган, деган хулосага келинган;

иккинчи босқичда «тизим» тушунчаси, асосан, бир-бири билан ўзаро боғлиқ қисмлардан ташкил топган мураккаб объектларнинг хатти-ҳаракатларини акс эттирувчи абстракция сифатида тавсифланди. Вазифалар қисмларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилишдан, турли ва кичик тизимларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилди. Шу билан бирга, тизимли ёндашувни такомиллаштириш тизим чегаралари ва фавқулодда хусусиятларга доир муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Тизим нафақат элементлар ва улар ўртасидаги алоқалар тўплами, балки фавқулодда хусусиятларга эга элементлар ва улар ўртасидаги алоқалар фаол амал қилувчи ҳамда янгилашиб турувчи ички бирликка эга яхлитликдир;

учинчи босқичда эсареферент тизимлар назарияси шакллантирилди. Ушбу назарияга мувофиқ, тизим ташқи муҳитдан фарқланади ва у ўз чегараларини мустаҳкам тутди. Н.Луман фикрига кўра, жамият ўз-ўзини тикловчи ва ўзини ўзи англовчи

шундай тизимнинг намунасидир. У доимо ўзини ташқи муҳитдан ажратиб туради. Бу эса унганоеб «тизим»сифатида қаралишига асос бўлади. Бундай ижтимоий тизимнинг элементлари кишилар ва уларнинг хатти-ҳаракатларигина эмас, балки ўзига хос яхлитликка эга коммуникациядир. Дунёда содир бўладиган ҳар қандай коммуникация жамиятга тегишли бўлиб, жамият айнан шундай коммуникация орқали аниқланади: коммуникациядан ташқарида эса, жамият йўқ. Бундай жамиятни Н.Луман «бутун дунёга хос жамият», деб атайди.

Тизимнинг элементлари хатти-ҳаракатлар (ҳодисалар)га бўлинувчи коммуникациялар бўлгани учун, структура элементларнинг ўзаро муносабатлари бўлиши мумкин эмас. Ҳодисаларбир зумда содир бўлади: уларузоқ вақтга чўзилмайди. Шунинг учун ҳодисаларнинг бир-бирига муносабати тарзида намоён бўлган структура барқарор эмас. Ўзини ўзи яратувчи тизимнинг таркиби тизимдаги шартли равишда чекланган муносабатлардан иборат бўлади. Яъни структура тизим барқарорлиги омили эмас, балки унинг янгиланиши асосидаги мустаҳкамланиш омилига айланади. Тизимнинг элементлари доимо ўзгариб турадиган воқеалар қаторидан иборат бўлгани учун тизимнинг бўлиниши ҳам доимий ва узлуксиз жараён дир.

Н.Луман ижтимоий тизимнинг бундай таърифи социологияда воқеликни тизимли ёндашув асосида ривожлантириш учун барча тўсиқларни бартараф этиши ва шу билан социал оламни тавсифлаш учун мантиқан мақбул бўлган ёндашувни яратиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Тизимлилик тамойили тизим вауни ташкил этувчи қисмларнинг ўзаро боғлиқ хатти-ҳаракатлари, муайян қонуниятлар асосида амал қилувчи объектив воқелик жараёнлари, интеграл хусусиятлар мустаҳкам ички бирлик ва бутунликни пайдо қилади. Тизимли таҳлил эса куйидаги босқичларда амалга оширилади:

- а) объектни униташкил этувчи элементларга ажратиш;
- б) боғлиқлик иерархиясини аниқлаш;
- в) асосий омилларни (сабаб, функция, меъёр) таснифлаш;
- г) объектни моделлаштириш.

Тизимли таҳлил тизимли ёндашувни шакллантириб, жамиятдаги катта, яъни кўплик омилини ҳисобга олишни такозо этади.

Тизимли ёндашув, айни вақтда, ҳар қандай тадқиқотнинг, хусусан, эмпирик социологик тадқиқотларнинг муҳим методологик тамойили бўлиб хизмат қилади. Тизимли таҳлилнинг мазмун-моҳияти, яъни мантиғи жараённинг ташқи, умумий, ички

ўзига хосликларини ажратиш орқали назариядан эмпирик амалиётга қараб боришда намоён бўлади.

Ҳозирги вақтда тизимли ёндашув муаммоларига эътибор катталигини ижтимоий амалиёт, катта тизимларни англаш ва ташкил этиш масалаларини ҳал қилувчи метод сифатида мос келиши билан тушунтириш мумкин. Бироқ фақат бу билангина эмас, тизимли ёндашув феномени, авваламбор, фан ривожланишидаги аниқ қонуниятни акс эттиради.

Фанда тизимли ёндашувнинг замонавий ролини аниқлаб беришнинг асосларидан бири маълумот миқдорининг жадал ўсиши – информацион портлаш эффектини юзага келтириши бўлди. Маълумот миқдорининг ўсиши ва уни ўзлаштириш имкониятларининг чегараланганлиги ўртасидаги зиддиятларни енги бўтишга билимнинг тизимли қайта ташкил этилиши ёрдамида эришиш мумкин.

Тизимли ёндашувнинг моҳияти ва бу методнинг самараси ҳақидарус файласуфи В.Сагатовский шундай ёзади: «Объектнинг ҳаммасидан кўра, сиғимли ва тежамли таърифи уни тизим сифатида фарз қилгандагина амалга ошади. Тизимли ёндашув асосида олинган маълумот 2 та тамойилга кўра муҳим хусусиятга эга: биринчидан, тадқиқотчига фақат зарур бўлган маълумот келиб тушади, иккинчидан, олдинга кўйилган муаммони ҳал қилиш учун етарли бўлган маълумотлар тўпланади. Тизимли ёндашувнинг ушбу хусусияти объектга нисбатан аниқ муносабатни, яъни объектга тизим сифатида қарашни тақозо этади».

Тизимли ёндашув икки жиҳатга эга: билишга йўналтирилган (тавсифий) ва конструктив (тизимларни яратишда фойдаланиладиган). Бужихатларнинг ҳар бири ўзининг амалга ошириш алгоритмига эга. Тавсифий ёндашувда тизимнинг ташқи хусусиятлари (унинг мақсадга мувофиқлиги шунингдек, мақсадга эришиш усули сифатидаги вазибалар) унинг ички тузилиши-таркиби ва структураси орқали тушунтирилади.

Демак, тизимли алоқалар тизимнинг элементлари бўлиб, тизимости тузилмалар миқдорига қараб, алоқалар миқдори ҳам ошиб боради. Бу борада илмий тадқиқотлар олиб борган С.Давидовнинг таърифлашича: «Тизимости – тизим доирасидаги алоқалар даражаси ва шаклидан қатъи назар элементларнинг ўзаро боғлиқ фаолиятининг натижасидир». Тизимости барча элементлар асосий тизим доирасида унга сўзсиз бўйсундирилган ҳолда мавжуд бўлади. Шу сабабли тизимости элементларнинг таркибий қисмларини ўрганиш бутун тизим фаолияти моҳиятини ва ривожланиш қонуниятларини очиб беришга кўмаклашади.

Натижада, тизимлар мавжудлигини таъминловчи тузилма тизимнинг таркибий қисмлари мантиқий кетма-кетлигини таъминлаб, бутунлик, яхлитликни ҳосил қилади. Ўз ўрнида, ижтимоий тизим ташкил этилган бутунлик сифатида таркибий қисмларнинг ёки тизимости элементларнинг узвий боғлиқлиги сифатида бир-бирини тўлдириб, уларнинг биридаги ўзгариш, сўзсиз, иккинчисига таъсир кўрсатади. Шу боис А.Хартман ижтимоий тизимларни «маълум чегараларга эга бўлган ўзаро алоқадор ва бир-бирига боғлиқ таркибий қисмлардан иборат бутунликдир»,– деб изоҳлайди.

ХУЛОСА

Бизнингча, ижтимоий тизимда элементларро алоқа ва муносабатларнинг усуллари социологик нуқтаи назардан индивиднинг ижтимоий тизим меъёрлари ва кадриятлари йиғиндисидан туган ижтимоий мавқеи ва бажараётган ижтимоий роли йиғиндисидан ўз аксини топади. Бунда, ижтимоий тизимда элементларро алоқа қуйидагиларда намоён бўлади:

- жамият яхлит тузилмаси элементлари орасидаги муқим алоқалар;
- бу алоқаларнинг доимийлиги, такрорий хусусиятга эгаллиги;
- тузилма таркибига кирувчи элементлар иерархияси;
- жамоавий бирликни кучайтириш тенденцияси;
- элементларнинг тартибли фаолияти;
- инсон омили моҳиятини очишга йўналганлиги;
- инсоннинг ўз-ўзини ривожлантириш платформаси.

Ижтимоий тизимнинг таркиби, унинг дахлсизлигини таъминлайдиган қуйи тизимлар, таркибий қисмлар ва элементлар ўзаро боғланишининг бир усули ҳисобланади. Жамият ижтимоий тузилмасининг асосий элементлари: ижтимоий жамоалар, ижтимоий муассасалар, ижтимоий гуруҳлар ва ижтимоий ташкилотлардан иборат бўлган ижтимоий бирликлардир.

Шу асосда ижтимоий тизимга қуйидагича таъриф берамиз: ижтимоий тизим бу– барча алоҳида социал ва индивидуал элементларни ўзида намоён қилувчи, тартибга солинган бир бутунлик, яъни шахслар, гуруҳлар, ташкилотлар, муассасалар мажмуасидир.

REFERENCES

1. Людвиг фон Барталанфи. Общая теория систем — критический обзор // Исследования по общей теории систем: Сборник переводов / Общ. ред. и вст. ст. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. — М.: Прогресс, 1969. — С.23–82.

2. Людвиг фон Бартаманфи. Системный подход. –М.:Прогресс Традиция, 2004.– С.154
3. Abdumannarovna, M. D., & Juraevna, N. N. (2022). The role of social institutions in the development of young people. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 67-70.
4. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Кушаков, Ф. А., Валиев, Л. А., & Хасанов, М. Н. (2022). ЖАМИЯТДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. *PEDAGOGS jurnali*, 19(1), 13-18.
5. Раматов, Ж.С., Баратов, Р.Ў., Султанов, С.Ҳ., Кушаков, Файзулла Абдуллаевич., Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). ҲОЗИРГИ ДАВРДА ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ИЛМИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (9), 647-656.
6. Раматов, Ж.С., Баратов, Р.Ў., Кушаков, Файзулла Абдуллаевич, Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). ТРАНСПОРТ ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИ МИСОЛИДА). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (9), 606-612.
7. Ж. С. Раматов, & М. Н. Хасанов (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ ВА УНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 648-653.
8. Журабоев, Носир Юсупович, & Хасанов, Миршод Нўъмонович (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ СОҲА РИВОЖИ: ИСЛОҲОТ ВА ИСТИҚБОЛ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 1274-1283.
9. У.К.Эрнийёзов, М.Н. Хасанов, & Х.С.Машарипов. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИЖТИМОЙ-АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ. *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 130–136.
10. Ж. С. Раматов, М. Хасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.
11. J. S. Ramatov, M. Hasanov AL-FAROBİY SIYOSIY DAVRIDAGI SIYOSIY VA IJTIMOİY-MADANIY AHVOL // *Pedagogik fanlarda akademik tadqiqotlar*. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/al-farobiy-davridagi-siyosiy-vazihtimoiy-madaniy-vaziyat> (kirish sanasi: 17.10.2022).
12. Ж. С. Раматов, & М. Хасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ЖАМИЯТИМИЗ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 973-979.
13. З. Н. Бобошев, М.Н.Хасанов, & Э.А.Нуруллаев. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ АСОСЧИСИ СИФАТИДА. *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 108–115.

